

LEGEA LUI DUMNEZEU



Istoria filosofică a unui legământ

Traducere din limba franceză de
Laurențiu Malomfălean

CUVÂNT ÎNAINTE	11
INTRODUCERE	14
<i>Prima parte: Originile</i>	21
1. PREISTORIE	23
Ideea de lege	23
Putere și divinitate	25
Lege și divinitate	26
LEGEA REGELUI DIVIN: EGIPT	27
LEGEA REGELUI DIVIN: MESOPOTAMIA	28
LEGEA DIVINĂ	29
2. IDEEA GREACĂ DE LEGE DIVINĂ	31
Lege și moravuri	31
CUVÂNTUL NOMOS	31
LEGE ȘI DIVINITATE	32
ZEII NU LEGIFEREAZĂ	33
Filosofii	34
CEI DINTĂI FILOSOFI	34
TEORIILE ELENISTICE	35
DE LA LEGEA DIVINĂ LA DUMNEZEUL-LEGE	36
Platon	37
ORIGINE DIVINĂ A LEGILOR?	37
LEGILE CA ÎNLOCUITOR AL DOMINAȚIEI ZEILOR	38
LEGISLAȚIA CU PRIVIRE LA ELEMENTUL DIVIN	39
3. CONDIȚIILE ISTORICE ALE LEGĂMÂNTULUI	41
Israel	41
SCURTĂ ÎNTÂMPINARE	41
ÎNTRE DEȘERT ȘI MESIA	42
Creștinismul	43
PERSECUȚII	43
CONSTANTIN	44
Islamul	44
CUCERITORII	45
CRISTALIZAREA UNEI RELIGII	46
Cele trei religii și relația lor cu elementul politic	46
<i>Partea a doua: Legile divine</i>	49
4. STATUL ȘI LEGEA: ISRAELUL ANTIC	51
Divinitate și regalitate	51
ZEUL CA REGE	51
LEGITIMAREA DIVINĂ A REGELUI	52
Critica regalității	53

TRAUMATISMUL STATULUI	53
CRITICA REGALITĂȚII DREPT CRITICĂ A STATULUI	54
REGULILE REGALITĂȚII	56
Legea este/și regele	57
LEGIUITORUL	57
IDEEA DE ALEGERE	59
LEGEA LUI MOISE ESTE LEGEA REGELUI	60
POPORUL LEGII	61
Spațiul divin al legii	62
REGULAMENTUL	63
LEGE ȘI PĂMÂNT	64
CODUL OAMENILOR LIBERI	65
LEGĂMÂNTUL	66
O CARTE A LEGII DIVINE	67
5. LEGISLAȚIA CĂRȚILOR SACRE	68
Vechiul Testament	68
PORUNCILE ÎN CADRUL LOR	68
STILUL ȘI CATEGORIILE PORUNCILOR	69
TALMUDUL	70
Noul Testament	71
POLITICĂ CREȘTINĂ?	72
LEGI NOI?	74
PORUNCI ȘI SFATURI	75
Coranul	76
GEN LITERAR ȘI ORIGINE	77
STATUT	78
LEGISLAȚIE	79
REDEFINIREA LEGĂTURILOR SOCIALE?	81
NAȘTEREA UNUI STAT	82
O TEOLOGIE ȘI O ANTROPOLOGIE POLITICE	83
FUNCTIA DE LEGITIMARE	84
Cărțile sacre și legitimarea puterii	86
<i>Partea a treia: Scurgerea vremurilor</i>	89
6. RELIGII MAME ȘI RELIGII FIICE	91
Problema posteriorității	91
Creștinismul: revoluție	92
NOUL TESTAMENT CA PEȘER AL VECHIULUI	92
PAVEL: „CRISTOS ESTE SFÂRȘITUL LEGII”	93
CONȘTIINȚA	94
AUTONOMIA	95
AMBIVALENȚA LEGII	95
„TOTUL ESTE PERMIS”	96
LEGEA ȘI IUBIREA	97

Islamul: restaurație	98
CONFIRMARE	98
FALSIFICARE	98
ISLAMUL ȘI CELELALTE CĂRȚI	100
Două strategii de afiliție	101
ALEGORIE SAU ÎNLOCUIRE	101
SCHIMBAREA ISTORIEI	102
AUTOREFERINȚA CORANICĂ	103
7. LEGEA ÎN VIGOARE	105
Ecoul grec al „legii divine“ monoteiste	105
ISTORICI ȘI GEOGRAFI PĂGÂNI	105
IUDAISMUL ALEXANDRIN ȘI FILON	107
IOSEPHUS FLAVIUS	108
Legea divină la putere	109
O LEGE ÎNGLOBANTĂ	109
LEGEA FUNDAMENTALĂ	110
Noua epocă a legii	111
CONȘTIENTIZARE?	111
MĂRTURIA FILOSOFILOR MEDIEVALI	112
„LEGILE“: DE LA CUTUME LA RELIGIE	114
SOCRATE CA FIGURĂ A EXISTENȚEI FILOSOFICE	116
Sursele comune ale gândirii medievale ale legii	117
PLATON SAU ARISTOTEL?	117
O ABSENȚĂ: POLITICA LUI ARISTOTEL	118
PLATON, CU ORICE PREȚ	119
Sursele proprii	121
<i>Partea a patra: Legi și cetăți în Evul Mediu</i>	123
8. IUDAISMUL: O LEGE FĂRĂ CETATE	125
Fapte	125
APOLITISM	125
AUTONOMIE	126
Vise	127
9. CREȘȚINISMUL: CONFLICTUL LEGILOR	129
Cadrul istoric	129
Ambiguitatea „cotiturii constantiniene“	130
TENTAȚII	130
SPRE O CONTRAPUTERE	130
Bizanțul	131
Papi și împărați	133
CREȘTEREA PUTERII PAPILOR	133
BISERICA ȘI IMPERIUL	135
Două drepturi	137
DREPTUL DIVIN AL REGILOR	137

RECLAMAREA SACRALITĂȚII	139
DREPTUL CANONIC	140
Disputa privind drepturile	142
GREȘEALĂ	142
ETEROGENEITATEA DREPTURILOR RELIGIOASE	143
10. ISLAMUL: FORȚA RĂMÂNE LA LEGE	145
Problema istorică	145
Profetul ca lege	146
FUNCȚIA HADITH-ULUI	146
CELE DOUĂ EXTREME	147
NAȘTEREA SUNNEI	148
Califul de prisos	149
EȘECUL CODIFICĂRII	149
CRIZA MUTAZILITĂ	150
AUTONOMIZAREA LEGII	151
Anchilozare juridică?	152
DESCHISE SAU ÎNCHISE?	152
MISTICĂ ȘI POLITICĂ, DUS ȘI ÎNTORS	153
<i>Partea a cincea: Concepțiile medievale asupra legii divine</i>	155
11: FINALITĂȚILE LEGII: ISLAMUL	157
Legea omniprezentă și invizibilă	157
O LEGE NON-NATURALĂ	157
O LEGE NATIVĂ	159
JURIȘTI ȘI MUTAKALLIMŪN	161
POLEMICA ÎN JURUL RAȚIUNII	162
Filosofii	164
CETATEA ȘI LEGEA CA NEVOIE	165
CETATEA VIRTUOASĂ, IDEAL SAU REALITATE?	167
ÎNDRĂZNELILE LUI AVERROES	168
FILOSOFUL ÎN CETATE	169
CINE ESTE LEGIUITORUL?	171
DE UNDE VINE LEGEA?	172
Mistica dintre anomism și legalism	174
TENTAȚIA	174
RĂSPUNSUL	176
Al-Ghazali	177
CONTEXTUL POLITIC	177
CONCEPȚIA ASUPRA LEGII	178
INTERIORIZARE	179
ORIENTAREA INIMII	180
12. LEGEA CA FINALITATE: IUDAISMUL	182
Recentrarea asupra Torei	182
DE LA ÎNCEPUT	182

Kalamul evreiesc.....	185
SARCINA	185
SAADIA GAON	186
Andaluzii.....	188
Maimonide.....	190
FILOSOFIE POLITICĂ.....	190
PROFEȚIA	191
DIVINITATEA LEGII	193
ISTORIA ÎN AFARĂ	194
„LEGEA VINE DIN CER“	195
Filosofii de după Maimonide.....	197
Cabala.....	199
13. FINALUL LEGII: CREȘTINISMUL.....	202
Primii Părinți	202
CRISTOS ȘI LEGEA	202
ARTICULAREA LEGILOR.....	203
Bizanțul	205
Sfântul Augustin	206
Juriștii	208
LEGE, NATURĂ, DUMNEZEU.....	209
LEGE, MOTIV, GRAȚIE	211
Sfântul Toma din Aquino	212
CELE PATRU LEGI.....	212
FUNCȚIA PROVIDENȚIALĂ A LEGII.....	213
DIVINITATEA LEGII.....	215
IUBIREA FINALITATE A LEGII	217
LEGE DIVINĂ ȘI CETATE A OAMENILOR.....	218
<i>Partea a șasea: Fără credință și lege?</i>	221
14. MODERNITATEA: DISTRUGEREA IDEII DE LEGE DIVINĂ	223
Restructurarea câmpului normativității.....	223
LEGE ȘI SFAT	223
LEGILE NATURII	226
ÎNTRE DESCRIERE ȘI NORMĂ	227
Reducția antropologică.....	229
OMUL CA UNIC LEGUIITOR.....	229
PRESIUNEA SOCIETĂȚII ASUPRA EI ÎNSĂȘI	230
INSTRUMENTALIZAREA ELEMENTULUI DIVIN	231
AUSTIN	232
Spațiul religios	232
KANT	233
ROMANTISM ȘI RESTAURAȚIE	234
Istoricizarea legii divine	235
MAINE.....	236

LRPIS

We know books

BACHOFEN	236
FUSTEL DE COULANGES	237
15. IUDAISMUL ȘI ISLAMUL MODERN	239
Iudaismul	239
TENDINȚE GENERALE	239
CONCEPȚII ASUPRA LEGII	240
Islamul	242
MODERNIZĂRI	242
RELIGIE, POLITICĂ, LEGE	243
CONCLUZIE	245
Bibliografie	253
Note	284

PREISTORIE

A vorbi despre o „lege divină“ nu este nicidecum de la sine înțeles. Expresia stabilește o legătură între două noțiuni, ceea ce presupune deja existența lor. Pentru ca ea să poată apărea, este necesară o dublă evoluție în modul de înțelegere a puterii: puterea socială – puterea societății asupra ei înseși – trebuie să se prezinte sub formă de legi; divinitatea trebuie, la rândul ei, să fi apărut ca loc al unei puteri, și al unei puteri capabile să exercite o funcție normativă.

Ideea de lege

Ideea de „lege“ nu este clar perceptibilă în societățile antice. Cuvântul nostru „lege“ vine din latinescul *lex*, care exprimă o noțiune romană. Este arbitrar să îl alegi pentru a reda termenii grec de *nomos* sau ebraic de *hoqq*, să nu mai vorbim de *torah*. Nu se pune problema să suprapunem fără precauție folosința noastră a termenului „lege“ peste niște etape ale evoluției sociale și intelectuale care ne preced în timp și care, în spațiu, s-au desfășurat uneori în altă parte decât în Europa. Dimpotrivă, în cursul acestei investigații, va trebui să parcurgem seria acestor etape. Propun aici o schiță rapidă, ce formează un fel de geneză a ideii de lege.

Ideea de lege nu exprimă decât o parte din domeniul normativ, care este cu mult mai vast decât legea. Desigur, nu cunoaștem nicio societate fără reguli. Fiecare societate exercită o presiune determinată asupra membrilor săi. Le sugerează un anumit tip de răspuns la întrebările fundamentale ale vieții oamenilor așa cum, dominați de elementul divin și scâldându-se în cel natural, își negociază în permanență raporturile unii cu ceilalți și cu ceea ce îi înconjoară. Dar nu este întotdeauna necesar ca regulile acestea să fie obiectivate. Să ne gândim la cele ale limbajului: ele nu se prezintă individului ca fiind ceva extern, astfel încât constrângerea ce asigură faptul că sunt respectate nu va fi resimțită ca apăsând din afară. Pentru comportamentele mai ritualizate, precum politețea, presiunea socială este suficientă pentru a asigura faptul că sunt respectate. În cel mai rău caz, în această împrejurare, sancțiunea care chema la ordine va fi ridicolul.

Norma poate ajunge să fie tematizată, să devină conștientă: astfel, nu se face altceva decât să se formuleze ceea ce până atunci rămăsese implicit. Această

formulare nu are neapărat o autoritate constrângătoare. Autoritatea sa poate fi limitată la cea a vechimii, iar formularea sa poate rămâne orală, și chiar fără un autor care să îi poată fi atribuit: apare „vocea poporului“ ce rostește proverbe și zicători și care, deja, saturează limbajul cu judecăți de valoare implicite. La acest nivel, sfat și poruncă sunt încă indistincte.

Norma tematizată poate face obiectul unei obligații. Caz în care vom putea începe să vorbim despre lege. Pentru a exista lege, trebuie să existe, pe lângă tematizare, și o impunere. Este ceea ce exprimă latinescul *ferre*, prezent încă în verbul nostru „a legi-feră“, sau *setzen* din germanul *Gesetz*. Ideea este repetată și în cuvântul *Gesetzgebung*, legislație¹⁷. Faptul că dreptul are ca sursă, și ca unică sursă, legea, faptul că legea este rezultatul unui act constructiv de legislație și nu cristalizarea prin obișnuință a unei practici sociale, iată niște idei care au devenit pentru noi evidente. Or ele nu sunt de la sine înțelese. La fel, a decide să nu denumim „lege“ decât ceea ce este însoțit de o sancțiune, spre deosebire de ceea ce apare atunci ca *lex imperfecta*, este un fapt târziu din punct de vedere istoric, pe care mă voi feri să-l presupun aici.

Primele civilizații cunosc multe decizii pronunțate de către o instanță ce le conferă forță și care au, așadar, „forță de lege“. Ca primă abordare, vom distinge, pe de o parte, deciziile având valoare juridică, sentințele date într-un caz izolat, și, pe de altă parte, regulile generale ce determină modul în care vor fi date sentințele în toate cazurile. Dar ideea unei reguli obiective și stabile conform căreia ar fi luate aceste decizii nu este clară de la început. Judecățile concrete, pronunțate în circumstanțe particulare, trebuie obligatoriu formulate, deoarece ele nu există decât în și prin formularea lor. În schimb, principiile prejudiciate nu este necesar să fie și pot rămâne liniștit implicite. Dreptul nu își face la drept vorbind apariția decât în cazul în care este vorba despre restabilirea unei situații prejudiciate printr-o încălcare, eventual pedepsind. Poate de aceea, în China antică, dreptul purta, printre altele, numele de „pedepse“ (*hsing*)¹⁸.

Legea depășește o etapă decisivă odată cu transpunerea sa în scris. Redactarea legilor permite conservarea lor independent de memorarea lor de către o frăție de specialiști; le conferă un statut obiectiv și public; în sfârșit, facilitează compararea între ele a diferitelor legi și invită la a le căuta coerența. Inventarea Statului și a scrierii sunt strâns legate. Și odată cu scrierea începe, prin definiție, istoria. Autoritatea își capătă independența în raport cu poporul. Decretează reguli care, tematizate și formulate ca atare, sunt impuse populației ca venind dintr-un exterior.

Etaple ulterioare privesc mai puțin direct tema mea. Totuși, dintre acestea, există una pe care trebuie să o schițez, cea a *codificării*. Legile sunt atunci nu numai scrise, ci adunate și ordonate într-un corpus unic, materializat uneori sub forma unei Cărți, sau chiar a unei inscripții. Dincolo de această adunare, și chemat de aceasta, se află efortul de *sistemizare*: legile sunt reasezate într-un sistem vizând

exhaustivitatea și coerența. O lege nu își capătă atunci întreaga semnificație decât într-un ansamblu de dispoziții legale.

Putere și divinitate

La rândul său, ideea de element divin, dacă nu este distinctă, este de la bun început destul de clară în civilizațiile de care mă ocup aici. Faptul că deasupra omului există ființe, sau cel puțin o regiune de ființă superioară, este admis peste tot. În schimb, legătura dintre putere și divinitate nu e de la sine înțeleasă. Dumnezeu anumitor filosofi greci, Primul Motor Imobil al lui Aristotel sau zeii lui Epicur, în intermundiile lor, nu exercită putere la drept vorbind: sunt modele, sau obiect al dorinței, însă nu cauze eficiente. Este adevărat că modurile acestea de a vedea lucrurile sunt apanajul unei elite rarefiate ca reacție în fața credințelor răspândite și că, pentru grosul popoarelor, această legătură este mai degrabă regulă decât excepție. Grecii își numesc fără greutate zeii drept „cei care sunt mai puternici [decât noi]“ (*hoi kreittones*). Iar divinitatea este atribuită în primul rând locurilor naturale înzestrate cu putere: în jurul nostru, stelele sau izvoarele; printre noi, fertilitatea vegetală sau sexualitatea animalelor. Puterea divină este atunci mută. Ea apasă asupra oamenilor sau îi animă din interior, însă fără să li se adreseze.

Este un pas în plus, și care nu e nicidecum nici el de la sine înțeles, să se atribuie elementului divin această modalitate determinată a puterii ce atinge umanul ca atare, adică în măsura în care prezența în el a *logos*-ului îl face capabil să înțeleagă un ordin și să i se supună: elementul politic. Faptul că lucrurile ce definesc umanul ca uman pot ține de elementul divin este un paradox. Legătura dintre elementul divin și cel politic atrage după sine atâtea conflicte dificile de jurisdicție încât s-ar putea crede că este excepțională. Acestea fiind spuse, trebuie să recunoaștem că legătura dintre puterea politică și divinitate este veche și frecventă.

Divinitatea îl privește cu mai mare ușurință pe deținătorul concret al puterii politice, ca să simplificăm, să spunem pe rege. Acest raport nu este mai necesar decât cele, deja discutate, din rândul cărora constituie un caz particular. Însă el este, din nou, frecvent. În egipteană, cuvântul „rege“ (*n(y)-sw.t*) este însoțit de același determinativ precum cel al zeilor. Se poate ca regele să fie investit cu un rol pur uman. Atunci când există un raport cu elementul divin, acesta poate lua mai multe forme, ce depind de reprezentarea elementului divin efectuată într-o societate dată. Regele va fi, așadar, considerat imaginea cosmosului, soțul zeiței supreme, sau fiul unui zeu. În acest din urmă caz, va putea să fi fost conceput în mod miraculos de către acesta, sau chiar adoptat de el. Acesta e motivul pentru care regele din Orientul Mijlociu este reprezentat ca fiind alesul unuia sau al mai multor zei, printr-un gest de adopție, de exemplu. Așa se întâmplă în Psalmul

110^{III}, unde zeul lui Israel îi spune regelui: „Tu ești Fiul Meu!/ Astăzi Te-am născut“. În sfârșit, regele poate fi învestit la începutul domniei sale printr-o ceremonie specială care îl face să depășească frontiera ce separă profanul de sacru. În Israelul Antic, ungerea cu ulei de către un profet este un gest a cărui ultimă moștenire o constituie încoronarea regilor Occidentului.

Zeii îl asistă pe rege și de-a lungul vieții. Personaj sacru, el este în contact cu elementul divin și participă la ambiguitatea a tot ceea ce este sacru¹⁹. De aici anumite prerogative, cum ar fi inviolabilitatea, sau anumite puteri speciale, cum ar fi cea de a vindeca.

În cele din urmă, relația cu elementul divin nu este doar o origine; este de asemenea o funcție. Cele două elemente sunt legate, întrucât familiaritatea datorată originii divine a puterii permite un acces mai simplu la sfera divinului. Se întâmplă deseori, așadar, ca regele să fie de asemenea preot. Chiar și la Atena, socotită desacralizată, arhontezele zis „rege“ își păstrează acest rol.

Lege și divinitate

Cu toate acestea, dintre diferitele dimensiuni ale elementului politic, legătura cu elementul divin nu privește neapărat activitatea legislativă. Raportul dintre elementul juridic în general și cel divin nu este un dat fundamental. Acest raport, se pare, este total absent, de exemplu, din civilizația chineză. Aceasta cunoaște un drept foarte elaborat, dar „în China, nimeni, în niciun moment, nu a sugerat vreodată că vreo lege scrisă, chiar și cea mai bine scrisă, ar fi avut o origine divină“²⁰. Nu voi avea în vedere aici decât civilizațiile cărora a noastră le este moștenitoare, cele care au pus în cauză legătura dintre lege și divinitate.

În acestea, se poate identifica o structură triunghiulară ce asociază elementul divin, puterea politică (regele) și legea. În interiorul acestei structuri, există trei posibilități de asociere a elementelor care o compun. Elementul divin poate să-l atingă pe rege, și să nu vizeze legea decât indirect; invers, poate să atingă direct legea, și indirect pe rege. În primul caz, raportul regelui cu legea va fi un raport de legislație: regele, ales sau inspirat la modul divin, face legile. În cel de-al doilea caz, raportul este unul de execuție: regele aplică legi care sunt intrinsec divine și care nu au nevoie de el pentru a fi astfel. A treia posibilitate este cea a unei asocieri directe a puterii politice și a legii, care lasă elementul divin în afara întregului câmp al elementului juridic și al celui politic. Acest ultim exemplu nu este fără legătură

III E vorba, de fapt, despre Psalmul al 2-lea. Toate citatele din Biblie au fost confruntate cu traducerea românească aparținând lui Dumitru Cornilescu. Mai departe, în cazul Coranului, am consultat ediția revizuită și adăugită, *traducere din limba arabă*, introducere și note: George Grigore, Herald, București, [2005]. În rest, întrucât autorul a folosit în mare parte opere originale și nu traducerea lor în franceză, traducerea citatelor îmi aparțin. [n.t.]

cu situația în care ne aflăm astăzi. El nu a apărut decât la o dată relativ târzie. În schimb, primele două constituie numai decât cei doi termeni ai alternativei antice.

LEGEA REGELUI DIVIN: EGIPT

Egiptul reprezintă probabil cel mai clar exemplu al primei posibilități. Fără îndoială, acolo s-a format pentru întâia oară în istorie ceva de genul unui Stat. Entitatea abstractă a puterii statale încetează să mai coincidă cu persoanele care o materializează. Odată cu a XII-a dinastie (1994-1781 î.d.C.), s-a făcut pentru prima dată distincția între bunurile Statului și averea personală a regelui²¹.

În Egipt, se pot traduce ca „lege“ termeni precum *hp* sau *wj*. Aceștia desemnează într-adevăr „o regulă universal valabilă, decretată de cele mai multe ori de către rege (sau de un zeu), și privind stări de fapt izolate și concrete“, la origine ca determinare a unei pedepse²². Legea este o colecție de cazuri individuale. În asemenea măsură încât pluralul *hprw* este atestat înaintea singularului *hp*, ce figurează ca termen abstract foarte târziu, în texte demotice²³.

Legea este cuvântul faraonului: „așa spune legea Faraonului (*br:f m p3 hp n pr'3*)“²⁴. Cuvântul faraon (*pr'3*) ne-a devenit familiar datorită Bibliei și Coranului. El înseamnă literal „casa cea mare“, adică palatul regal. Devine titlu de suveran începând din a XVIII-a dinastie, așadar relativ târziu în desfășurarea istoriei egiptene. Or acest termen nu îl desemnează pe rege în general, pentru care egipteanul are alte cuvinte, ci pe suveranul actual, ce domnește la un moment dat. Dacă legile sunt prezentate ca fiind cuvinte ale faraonului, acesta trebuia probabil să ratifice, așadar, deciziile predecesorilor săi²⁵.

Își scria Egiptul antic legile? Totul depinde de ceea ce înțelegem prin „a scrie“. Determinativul de *hp* este un sul de papirus – dar la fel este cu toți termenii care desemnează abstracțiuni²⁶. Am crezut că recunoaștem legi scrise în fâșii de mumie ce apar într-o scenă de proces reprezentată într-o frescă de pe pereții mormântului lui Rekhmire, la Teba, dar interpretarea imaginii este controversată²⁷. În orice caz, nu deținem o inscripție monumentală al cărei conținut să fie juridic. În Egiptul antic au fost distinse două moduri de scriere, analoage cu cele două stiluri de arhitectură, în piatră sau în chirpici, unul corespunzând unei dorințe de eternizare, celălalt satisfăcând nevoile de moment²⁸. Presupunând că egiptenii au redactat legi, este interesant de constatat că nu au făcut-o decât pe materiale perisabile. Legile au fost poate scrise, nu au fost niciodată înscrise.

Egiptul nu pare să fi cunoscut vreo încercare de sistematizare a legii într-un cod organizat pornind de la principii din care s-ar deduce niște reguli. Acest lucru corespunde, fără îndoială, unei structuri generale a sistemului de gândire egiptean: el preferă parataxa și juxtapunerea de elemente sintaxei care le organizează pornind de la un punct de vedere unic²⁹.

Cât despre statutul legii, Egiptul s-a decis pentru a doua soluție: deciziile juridice emană de la oameni și nu sunt dictate de zei. În mod reciproc, se poate ca

regele, care este o ființă divină, să emită o lege; dar legea nu va fi pentru atâta lucru în sine divină. Astfel, regele este sursa dreptului pentru că este zeu, „zeul perfect“ (*ntr nfr*), trăind pe pământ. Ideea că un rege poate să se abată de la lege și să fie în consecință pedepsit nu pare să apară până la „Cronica demotică“, în secolul al III-lea î.d.C. Asta nu-l împiedică pe rege să se prezinte ca supus zeilor, care îi dau mai puțin sfaturi cât instrucțiuni formale³⁰.

Oamenii nu sunt lăsați, așadar, de capul lor. Ei depind de altceva; nu însă în sensul că s-ar lua după niște principii exterioare lor, ci în acela că sunt inspirați din interior de o înțelepciune divină, *ma'at*. Acest concept central din gândirea egipteană poate fi tradus la fel de bine prin „dreptate“, cât și prin „adevăr“. Legea depinde astfel de o instanță mai înaltă decât ea, ce poate fi calificată drept divină dacă vrem³¹.

Aceasta nu este, totuși, decât un cadru de ansamblu, în interiorul căruia detaliile nu sunt asigurate de elementul divin: „*Ma'at* este «principiul generator» al legislației, dar ea nu este niciodată un drept codificat. De la Dumnezeu nu vine decât directiva generală, nu și detaliile conținutului. *Ma'at* este un «canon» – în sensul original, grecesc, al acestui cuvânt – ce orientează toată legislația în maniera unui principiu generator și regulator, dar ea nu este niciodată conținutul explicit și total al unor dispoziții juridice codificate³².

Cu ideea de *ma'at*, Egiptul s-a apropiat de ideea de drept natural. „Jalbele țăranului grăitor“ au o formulă ce pare să o implice. Reclamantul îi cere magistratului să facă dreptate avându-l în vedere pe domnul dreptății-adevăr (*ma'at*), și anume pe zeul Thoth. El adaugă o propoziție obscură (*ntj wn ma'at nt ma'at.f*), pentru care au fost propuse diverse traduceri, toate acestea afirmând mai mult sau mai puțin identitatea dintre dreptatea zeului și dreptatea în sine³³. Oricum ar sta lucrurile, dacă *ma'at* este instanța superioară ce măsoară dreptatea legilor, ea nu este pentru atâta lucru ea însăși o lege.

LEGEA REGELUI DIVIN: MESOPOTAMIA

Deși cazul Mesopotamiei antice diferă de cel al Egiptului prin faptul că ne-a transmis texte de lege, nici aceasta nu ne-a lăsat vreun cod. Astfel, se pare că nici măcar ceea ce a fost multă vreme numit „Codul lui Hammurabi“ nu este unul. Deținem într-adevăr texte judecătorești din epocă, și ulterioare ei, ce nu țin cont de acest pretins „Cod“. Este vorba, așadar, mai degrabă despre o antologie de hotărâri juridice exemplare³⁴.

În Orientul Mijlociu antic, elementul divin îl ajută pe suveran în activitatea sa legislativă. Cel mai vechi text de lege pe care îl deținem, decretat de Ur-Nammu pe la mijlocul secolului XXI î.d.C., începe astfel cu un prolog teologic³⁵. În mod similar, Hammurabi (pe la 1750), în faimoasa stelă în care își laudă activitatea de judecător, se reprezintă ca protejatul lui Anum și Enlil³⁶. Cu toate astea, deși se presupune că zeul îl asistă pe rege și, prin urmare, îi legitimează legislația, el nu este

considerat pentru atâta lucru ca fiind el însuși originea legilor decretate. Elementul religios și cel politic sunt mai curând juxtapuse decât contopite. Există două semne ale acestui lucru: pe de o parte, prologurile „teologice“ sunt redactate într-un alt stil decât cel al legilor care vin după ele. Probabil că ele se datorează mai mult unor poeți de palat decât unor juriști. „Prologurile și epilogurile sunt înainte de toate niște documente religioase și prin asta se disting de regulile juridice al căror caracter este aproape exclusiv profan“. Pe de altă parte, „este remarcabil că pentru delictele menționate la sfârșitul epilogurilor (distrugere sau modificare a textului ori a stelei), nu este vehement formulată nicio altă amenințare în afara pedepselor divine. Nu este prevăzută nicio urmărire judiciară ce s-ar baza pe niște legi, chiar dacă este vorba despre delictे împotriva autorității suveranului. Fără îndoială, legile promulgate de rege nu aveau decât o valoare limitată la sfera sacră”³⁷.

LEGEA DIVINĂ

Prima ramificație a alternativei era, tocmai am văzut, să se atribuie divinitatea regelui care ar trebui să exprime dreptul; a doua este tocmai ideea de lege divină. Cum ea constituie subiectul prezentei cărți în totalitatea sa, mă voi limita aici la o scurtă schiță. Această idee reprezintă un scurtcircuit: divinitatea se fixează acum de legea însăși, nu de o persoană vie care „face legea“. La prima vedere, pare curios să divinizezi o abstracțiune incapabilă să se pună pe sine însăși în vigoare. În realitate, poate un element îl compensează pe celălalt aici: tocmai pentru că legea este incapabilă să se impună prin ea însăși îi este necesară o legitimitate divină. Va trebui să constatăm această mișcare, efectuată în Vechiul Testament odată cu ideea de Tora³⁸. Ea nu este lipsită de analogie cu momentul de cotitură decisiv operat în Grecia, cam în aceeași perioadă, odată cu ideea de natură. În ambele cazuri, are loc ceva de genul unei obiectivări: apare un al treilea termen, independent de partenerii umani, și care le permite acestora să comunice. A califica o lege drept divină înseamnă a refuza să o reduci la condițiile formulării sale³⁹.

Punerea în balanță a celor două idei de lege și de divinitate este dublă. Acest lucru se poate într-adevăr observa atât în Grecia, cât și în Israelul Antic. Ideea de lege divină se întâlnește astfel în cele două surse de la care se revendică civilizația apuseană. „Această noțiune“, scrie Leo Strauss, „legea divină, este ceea ce mi se pare a fi terenul comun dintre Biblie și filosofia greacă. [...] Terenul comun dintre Biblie și filosofia greacă este problema legii divine. Această problemă este rezolvată de ei în moduri diametral opuse”⁴⁰.

Legea divină greacă este divină deoarece exprimă structurile profunde ale unui ordin natural permanent; legea evreiască este divină deoarece emană de la un zeu stăpân al istoriei. În ambele cazuri, ea este exterioară omului și transcende viața de zi cu zi.

Divinitatea legii poate fi o origine: legea vine atunci de la elementul divin, pe care trebuie să rămân să fie determinate, precum dicteul sau inspirația. Această divinitate